

„Wychowanie w Rodzinie” t. IX (1/2014)

Larysa KOVALCHUK

Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki, Ukraina

Rola rodziny i szkoły w kształtowaniu kultury myślenia, tożsamości kulturowej i tolerancji u młodej osoby

The role of family and school in the formation of the culture
of thought, cultural identity and tolerance of personality
in young people

Streszczenie

W warunkach intensywnych procesów globalizacji we współczesnym świecie, problem kształtowania kultury myślenia młodego człowieka, jego tożsamości kulturowej i tolerancji staje się szczególnie aktualny. W artykule wyjaśniono istotę kultury, która jest jedną z podstawowych kategorii współczesnego dyskursu humanistycznego. Analizie poddano stanowisko poszczególnych badaczy do tematyki „kultury myślenia”, „tożsamości kulturowej osoby” i „tolerancji” w pedagogice, psychologii oraz socjologii.

Zostały określone warunki pedagogiczne oraz zaproponowano zintegrowany model kształtowania się kultury myślenia młodego człowieka, jego tożsamości kulturowej i tolerancji. Z punktu widzenia podejścia kulturowego ujawniono rolę rodziny i szkoły w kształtowaniu tych cech. Wykazano, że w rozwoju młodego pokolenia odgrywa ważną rolę potencjał rodziny i kulturowo-edukacyjny środowiska instytucji edukacyjnych.

Słowa kluczowe: kultura, kultura myślenia, tożsamość kulturowa, tolerancja, rodzina, szkoła.

Abstract

Under the conditions of the intensive processes of globalization and integration in the modern world the problem of forming of culture of thought of the young person, his/her cultural identity and tolerance acquires special actuality. The essence of culture which is one of the fundamental categories of the modern humanitarian discourse is presented in the article. The approaches of researchers to the interpretation of the concepts "the culture of thought", "the cultural identity of personality" and "tolerance" in pedagogy, psychology and sociology are analysed.

Pedagogical conditions are determined and integrated into the model of the forming of the culture of thought in young people and their cultural identity and tolerance is examined. From the positions of the cultural approach the role of family and school in forming of the culture of thought, cultural identity and tolerance of personality of young people is exposed. It is shown that in the development of the younger generation the important role is played by the cultural potential of the family and the cultural and educational environment of the educational establishment.

Keywords: culture, culture of thought, cultural identity, tolerance, family, school.

Sformułowanie problemu

Na obecnym etapie rozwoju cywilizacyjnego jednym z głównych problemów jest poziom kultury i duchowości, zarówno jednostek, społeczności, jak i społeczeństwa jako całości. Podkreśla to wielu badaczy (m.in. V. Andruśenko, V. Deliâ, B. Geršunskij, B. Korotâev, K. Korsak, V. Kremen', E. Lâcka, V. Stepin, V. Šinkaruk), potwierdzeniem są także wydarzenia mające miejsce w świecie w ostatnich dziesięcioleciach.

W swoich rozważaniach Kremen' podkreśla, że problem braku kulturowych, duchowych zasad, niezbędnych dla udanego rozwoju społecznego, obserwuje się zarówno na poziomie globalnym, regionalnym, jak i narodowym, w szczególności zaś w społeczeństwie ukraińskim. Na poziomie globalnym jest to związane przede wszystkim z obecnością różnych światopoglądowych, religijnych nurtów (nie zawsze tolerancyjnych w stosunku do innych społeczności czy osób), a także z niskim poziomem kultury i edukacji¹.

Współczesna sytuacja polityczna, społeczno-gospodarcza i kulturowa niejako wymuszają kwestię kształtowania kultury i duchowości jednostki oraz społeczeństwa jako całości, dominantą czego staje się szacunek do Innego, niezależnie od kraju zamieszkania, narodowości, rasy, wiary, płci, zawodu i itp. Istotne jest również kształtowanie u młodzieży poczucia własnej wartości, tożsamości narodowej i przynależności do społeczności globalnej, co z kolei implikuje troskę o rozwój u młodego człowieka postawy tolerancyjnej i pogłębionej kultury myślenia.

¹ V.G. Kremen', *Filosofîâ lûdinocentrizmu v strategiâh osvîtn'ogo prostoru*, Kiïv 2009, s. 185.

Celem naszych rozważań jest zrozumienie roli rodziny i szkoły w kształtowaniu tożsamości kulturowej młodego pokolenia, tolerancji i kultury myślenia osoby. Na potrzeby przeprowadzonych badań zostały określone następujące szczególne cele badawcze, tj.:

- 1) sprecyzowanie charakteru i relacji pojęć kluczowych („kultura”, „tożsamość kulturowa osoby”, „tolerancja”, „kultura myślenia” itp.);
- 2) odkrycie, z punktu widzenia podejścia kulturowego, roli rodziny i szkoły w kształtowaniu tolerancyjnej postawy młodego człowieka, jego tożsamości kulturowej i kultury myślenia;
- 3) określenie pedagogicznych warunków powstawania zjawiska tolerancji u młodego człowieka, jego tożsamości kulturowej i kultury myślenia.

Wyniki badań

W „Narodowej Strategii Rozwoju Edukacji na Ukrainie w latach 2012–2021” zostały określone główne kierunki, priorytety, cele i mechanizmy realizacji polityki państwa w sferze edukacji. W szczególności zwraca się uwagę, że jednym z priorytetów polityki państwa jest „[...] edukacja jako strategiczny zasób dla rozwoju społeczno-gospodarczego, kulturalnego i duchowego społeczeństwa, poprawa dobrostanu ludzi, zadbanie o interesy narodowe, wzmocnienie międzynarodowego prestiżu i kształtowanie pozytywnego wizerunku naszego kraju, stworzenie warunków do samorealizacji każdej jednostki. Wychowanie człowieka o innowacyjnym typie myślenia i kultury, projektowanie przestrzeni edukacyjnej z uwzględnieniem innowacyjnego rozwoju edukacji, potrzeb jednostki, potrzeb społeczeństwa i państwa”². W związku z powyższym „[...] narodowa strategia rozwoju systemu edukacji powinna zostać sformułowana zgodnie z nowoczesnymi procesami integracji i globalizacji, zapewniając zdecydowany ruch i rozwój Ukrainy w pierwszej połowie XXI wieku, włączenie krajowego systemu edukacji w europejską i światową przestrzeń edukacyjną”³.

Oczywiste wydaje się, iż w XXI wieku priorytetem w rozwoju edukacji jest jej komponent kulturowy. Zatem szczególną uwagę w tym kontekście krajowi i zagraniczni badacze poświęcają właśnie relacji edukacji i kultury.

Dzisiaj wspólną pedagogiczną interesują następujące, wspólne dla edukacji europejskiej i światowej, problemy, jak: profesjonalna kultura pedagoga, kultura profesjonalnego myślenia, kultura mowy, kultura zachowania, kultura komunikacji, kultura wyglądu zewnętrznego i inne. Łącznikiem w szeregu przywołanych pojęć jest „kultura”, która odnosi się do podstawowych kategorii wspólnego dyskursu humanitarnego. Dlatego też zwrócimy się ku jego istocie.

² *Nacional'na strategija rozvitku osviti v Ukraïni na 2010–2021 roki*, „Viša škola” 2013, nr 2, s. 86.

³ Tamże, s. 87.

Jak słusznie zauważa myśliciel humanista A. Švejcer „[...] kwestia ta powinna od dawna zacząć interesować ludzkość, która uważa się za ludzkość kulturalną [...]. Jednak dziś, kiedy same wydarzenia nieuchronnie prowadzą nas do zrozumienia tego, że żyjemy w warunkach niebezpiecznej mieszanki kultury i braku kultury, wypada nam – chcemy tego czy nie – spróbować zidentyfikować istotę prawdziwej kultury”⁴. Kontynuując myśl Švejcera, w najbardziej ogólnym ujęciu, kultura to przede wszystkim:

- postęp materialny i duchowy, zarówno jednostek, jak i różnego rodzaju wspólnot⁵,
- całość postępu człowieka i ludzkości, we wszystkich dziedzinach i obszarach, pod warunkiem że postęp ten służy duchowemu doskonaleniu jednostki jako całkowity progres⁶,
- najpełniejszy rozwój woli życia, składający się ze wszystkich dostępnych człowiekowi i ludzkości rodzajów progresu woli życia jednostki, która odczuwa szacunek do życia we wszystkich jego przejawach i która dąży ku doskonaleniu w duchowości szacunku do życia⁷.

Dziś nikt nie ma wątpliwości, że współczesne społeczeństwo staje się coraz bardziej globalne, zintegrowane, informacyjne i otwarte. Co określa takie formy interakcji, jak relacja interpersonalna, permanentne osobiste i zawodowe relacje między przedstawicielami różnych kultur, w tym interakcja wirtualna.

W tym kontekście istotnego znaczenia nabierają podstawy teoretyczne i metodologiczne zasad pedagogiki tolerancji, kultury tolerancji, poszukiwanie postaw tolerancyjnych u uczniów i studentów. Warto zauważyć, iż problematyce tolerancji zostały poświęcone prace takich badaczy, jak: I. Beh, T. Bilous, G. Vasánovič, G. Vašenko, O. Dokunina, I. Zâzûn, V. Kravec, B. Kremen', E. Lâska, B. Pazenko, O. Romanovs'kij, N. Âksa i innych.

W kontekście naszych badań przeanalizujemy istotę zjawiska tolerancji w psychologicznych, socjologicznych, filozoficznych źródłach naukowych, gdzie to pojęcie jest używane w sensie „przejawu cierpliwości”. Tak więc, w artykułach słownikowych *t o l e r a n c j a* (od łac. ‘tolerantia’ – cierpliwość) jest zdefiniowana jako:

- cierpliwości dla różnych poglądów, usposobienia, zwyczajów, w stosunku do osobliwości różnych narodów, narodowości i religii (w filozofii)⁸,
- cierpliwość dla wyrażania myśli przez inne osoby, postaw, a także przekonań religijnych, zachowań, itp. (w psychologii)⁹,

⁴ A. Švejcer, *Blagogovenie pered žizn'û*, A.A. Gucejnov (perebod s nem., red.), Moskva 1992, s. 55.

⁵ Tamże, s. 55.

⁶ Tamże, s. 95.

⁷ Tamże, s. 230.

⁸ E.F. Gubskij (red.), *Filosofskij ènciklopedičeskij slovar'*, Moskva 2006, s. 457.

⁹ O.M. Stepanov (red.), *Psihologična enciklopediâ*, Kiïv 2006, s. 363.

- przejaw cierpliwości dla cudzych myśli, wiary, skłonności światopoglądowych, uznawanie praw człowieka do własnego zdania, publicznego ujawniania i udowodniania prawomocności; pokojowe, wyważone podejście jednostki do rozumowania innych osób (w socjologii)¹⁰,
- cierpliwość dla różnych opinii, bezstronność w ocenie ludzi i zdarzeń (w pedagogice)¹¹.

Szersza ujęcie tego pojęcia znajduje się w pedagogicznych pracach naukowych. W szczególności, Bilous pisze, iż *t o l e r a n c j a* to kompleksowa cecha osobowa, który łączy w sobie:

- wysoki poziom wiedzy, umiejętności i szacunku dla „Innego” w procesie interakcji interpersonalnej,
- posiadanie zasad moralnych oraz metod i znajomości zasad komunikacji,
- zdolność do holistycznego postrzegania „Innego” ze zrozumieniem jego cech specyficznych, jako przejawu indywidualności i niepowtarzalności,
- emocjonalną i wolicjonalną gotowość do krytycznego dialogu z „Innym”,
- zdolność do kompromisu i gotowość do częściowej rezygnacji z własnych interesów, aby zapobiec konfliktom,
- umiejętność krytycznego stosunku zarówno do siebie, jak i do „Innego” w celu samodoskonalenia się¹².

Z kolei za Dokuniną czytamy, iż *t o l e r a n c j a* w w y c h o w a n i u – to cecha osobowa, przejaw humanitarności osoby lub jedna z zasada wychowania humanistycznego¹³. Badaczka podkreśla następujące kluczowe *zasady* tolerancji w wychowaniu, takie jak:

- *u f n a w s p ó ł p r a c a* (nawiązywanie w instytucji edukacyjnej kontaktów opartych na wzajemnym zrozumieniu oraz wzajemnych wymogach pomiędzy administracją, nauczycielami, z jednej strony, i uczniami z drugiej),
- *e k o l o g i a r e l a c j i* (zapewnie niekorzystnego społeczno-psychologicznego klimatu w instytucji edukacyjnej jako podstawy do tworzenia tolerancyjnego środowiska),
- *t w o r z e n i e p o c z u c i a* własnej wartości, szacunku dla siebie i środowiska, narodów, niezależnie od statusu społecznego, narodowości, rasy, kultury i religii,
- *s y n e r g i a* (zapewnia rozwój osobisty, jest jego źródłem i siłą napędzającą),
- *k r e a t y w n o ś ć* (zapewnia wdrożenie alternatywnych podejść dla ustanowienia tolerancyjnych stosunków i analizy sytuacji interakcji)¹⁴.

¹⁰ È.A. Bilen'kij (red.), *Sociologija: Slovnik terminib i ponat'*, Kiïv 2006, s. 305.

¹¹ E.S. Rapacevič (red.), *Pedagogika: Bol'shaâ sovremennââ ênciklopediâ*, Minsk 2005, s. 596.

¹² T.M. Bilous, *Vihovannâ tolerantnosti v studentiv viših pedagogičnih navčal'nih zakladiv u procesi vivčennâ inozemnoï movi*, Avtoref. dis. na zdobuttâ nauk. stupenâ kand. ped. nauk, Kiïv 2004, s. 6.

¹³ V.G. Kremen' (red.), *Enciklopediâ osviti*, Kiïv 2008, s. 912.

¹⁴ Tamże, s. 912–913.

Rodzina i szkoła, jako czynniki odgrywające najbardziej istotną rolę w rozwoju i wychowaniu młodej osoby, w kontekście poszukiwania ścieżek kształtowania się tolerancji w środowisku rodziny i szkoły, stały się punktem wyjścia do wyróżnienia przez Dokuniną następujących *pedagogicznych uwarunkowań* tolerancji w wychowaniu, tj.:

- 1) tworzenie tolerancyjnej przestrzeni, środowiska, charakteryzujących się jednością wszystkich podmiotów procesu edukacyjnego i form organizacji relacji między nimi, które, z jednej strony, są głównym elementem etyki pedagogicznej, a z drugiej – podstawą, modelem wychowania moralnego uczniów;
- 2) kultura komunikacji jako akceptacja innego w dialogu, jak wzajemne zrozumienie, wzajemny szacunek, współczucie i empatię, poczucie partnerstwa;
- 3) myślenie synergiczne, pozwalające dostrzec szeroki wachlarz cech osobistych i indywidualnych i etnicznych przejawów osoby;
- 4) indywidualnie zorientowane podejście do procesu edukacyjnego, którego podstawą są podmiot – podmiotowe relacje na płaszczyźnie „wychowawca – wychowanek”¹⁵.

Tak więc, tolerancja występuje jako etyczna, psychologiczna, społeczno-psychologiczna, społeczno-kulturowa charakterystyka człowieka lub grupy społecznej w ich interakcji z innymi ludźmi i grupami społecznymi, która wspomaga komunikację interpersonalną, zapobiega wszelkiego rodzaju konfliktom, przyczynia się do pokojowego rozstrzygania sporów i sytuacji konfliktowych. W naszej opinii, tolerancja oznacza szacunek i szacunek obustronny, rozumienie oraz wzajemne zrozumienie w rodzinie, grupie, społeczności i społeczeństwie. Tolerancję rozumiemy również jako przejaw mądrości, traktowanie innej osoby jako wartości, dostrzeganie przez człowieka różnorodności kultur współczesnego świata, zdolność do budowania relacji międzykulturowych, międzynarodowych i międzyreligijnych.

Tolerancja przejawia się jako przyjęcie Ja–koncepcji innej osoby, jako forma wyrażania i samoujawniania dla innych swojej indywidualności. Tolerancja – to przestrzeganie pewnych norm zachowania i komunikacji, szacunku dla wartości i postaw innych ludzi, uznanie ich prawa do własnej opinii i stanowiska, umiejętność znalezienia kompromisu w różnych, nawet kontrowersyjnych zdarzeniach, sytuacjach konfliktowych itp.

Interesujące prace w tym zakresie można znaleźć także u innych badaczy. Na przykład E. Lâska słusznie zauważa, że „[...] tolerancja jako potencjalna droga służy doskonaleniu społecznej i kulturowej komunikacji, funkcjonowania ludzi”¹⁶. Autorka wyróżnia przy tym trzy rodzaje tolerancji:

¹⁵ Tamże, s. 912.

¹⁶ Ê.-I. Lâska, *Rol pedagoga u formuvanni tolerantnosti v učnivskoi ta studentskoi molodi*, „Visnik Lvivskogo universitetu. Seriâ pedagogična” 2005, nr 19, s. 126.

- 1) intelektualną (tolerancja, która charakteryzuje się uznaniem prawa innej osoby na wypowiedzanie swoich poglądów);
- 2) religijną (tolerancja ukierunkowana na przyjęcie lub odrzucenie przekonań religijnych);
- 3) moralną (taki rodzaj tolerancji przewiduje przyjęcie określonego zachowania i stylu życia, nawet takiego, który jest sprzeczny z naszym własnym, czy który nisko oceniamy)¹⁷.

Uniwersalne normy relacji kształtują się w społeczno-kulturowym środowisku każdego narodu i znajdują swoje odzwierciedlenie w takich elementach, jak: kultura, wierzenia, tradycje, obyczaje, etykieta, rytuały, specyfika regionalna itp. Powszechnie wiadomo, że rodzina odgrywa znaczącą rolę w przejęciu przez dziecko trwałych ogólnoludzkich wartości, dzięki kształtowaniu się w rodzinie kultury życia codziennego.

Pierwotnie, postawa tolerancyjna u dziecko kształtuje się w środowisku rodzinnym. Dlatego też, co należy podkreślić, w stosunku rodziców do siebie, w ich stosunku do swoich rodziców, dzieci, krewnych, sąsiadów, znajomych i nieznajomych powinni oni zawsze pamiętać, że dziecko reaguje na wszystkie zdarzenia występujące w rodzinie, rejestruje je i jak „gąbka” pochłania. Jeśli w rodzinie panują harmonijne relacje, jedność duchowa, wzajemny szacunek, wzajemne zrozumienie – wówczas dziecko także czuje, że jest kochane, że jego zdanie jest szanowane i rozumiane. Dorastając w takiej harmonijnej codziennej atmosferze rodziny, uczy się kochać i szanować swoich rodziców, dziadków, braci, siostry, z szacunkiem i uwagą traktować inne osoby. W ten sposób tworzy się u niego wartość tolerancji.

W tworzeniu tolerancyjnych postaw u dziecka znaczącą rolę odgrywa również szkoła na poziomie relacji „nauczyciel – uczeń”, „student – student”, „nauczyciel – nauczyciel”, „nauczyciel – rodzice”, itp. Z reguły, sukcesy w pracy z dziećmi osiągają ci nauczyciele, którzy potrafią, w oparciu o godność ucznia, znaleźć indywidualne podejście do niego. W tym kontekście szczególnie istotne znaczenie ma słowo wypowiedziane przez nauczyciela, jego odbiór ucznia, towarzyszące mu gesty i mimika. Zawód nauczyciela nie dopuszcza sytuacji upokarzania ostrym słowem, niezasłużoną uwagą lub niedocenianiem intelektualnych możliwości czy osiągnięć szkolnych ucznia. Nauczyciel powinien zawsze pamiętać, że poniżenie dziecka ma negatywny wpływ na jego stan psychiczny, niszczy wewnętrzny świat duchowy ucznia, wpływa na jego zachowanie, stosunek do nauki.

Dlatego bardzo ważne jest, aby każdy nauczyciel swoim przykładem stworzył system postaw sprzyjających rozwojowi u uczniów takich wartości tolerancji, jak:

- człowieczeństwo, które przejawia się w humanitarnym stosunku do ludzi wokół niego,

¹⁷ Tamże, s. 127.

- uważność i szacunek dla osób starszych.
- uważność, opiekuńczość wobec osób młodszych,
- hojność, życzliwość, serdeczność, chęć pomocy,
- chęć zrozumienia innych ludzi i tolerancja ich opinii, postaw, poglądów itd.

Nawyki postawy tolerancyjnej młodego człowieka, utrwalają się i rozwijają także na wyższym poziomie kształcenia. Na uczelniach akademickich istnieje bowiem własny system relacji, sprzyjający kształtowaniu osobowości przyszłego specjalisty. W kontekście zrozumienia tego aspektu istotne stają się wyróżnione w pracy E. Lâski warunki, przy uwzględnieniu których możliwe jest opanowanie przez studentów określonych wartości i postaw tolerancji. Do takich warunków autor artykułu zalicza:

- 1) nacisk na rozwój ucznia w połączeniu z czynnikami, które wpływają na jego kształtowanie w procesie dydaktycznym i wychowawczym
- 2) korzystanie z różnych metod aktywizacji rozwoju wartości, postaw tolerancji,
- 3) rozpoznanie i zdiagnozowanie środowiska studenckiego w procesie opanowywania wartości, postaw;
- 4) zaangażowanie uczniów w działania pozaakademickie na rzecz innych osób, np. poprzez wolontariat¹⁸.

Biorąc pod uwagę podejście kulturowe, relacje *kultury* i *tolerancji*, należy podkreślić, że gotowość osoby do tolerancyjnej postawy, interakcji oraz tego, jakimi one będą, istotnie zależy od poziomu kultury tolerancji jednostki. W naszej opinii, kulturę tolerancji osoby charakteryzuje: zrozumienie naturalnych różnic między ludźmi, gotowość do przyjęcia i szanowania tych różnic, poszanowanie praw i wolności innej osoby, uznanie jej prawa do tożsamości, jak również – zdolność do budowania tolerancyjnych relacji z innymi ludźmi itp.

W jej strukturze identyfikujemy komponenty poznawcze, wartościowo-refleksyjne, percepcyjno-empatyczne oraz regulujące zachowanie.

W budowaniu kultury tolerancji osoby ważną rolę odgrywa rodzina i szkoła, poprzez pomoc dzieciom i młodzieży w poszerzaniu swej wiedzy o otaczającym ich świecie, poznawaniu różnych narodowości, ich warunków życia, odkrywaniu świata wartości różnych kultur, różnorodności tradycji, zwyczajów itp. W tym sensie, szczególną wartość – naszym zdaniem – ma paradygmat duchowo-moralny, opracowany przez G. Vašenko – wybitnego ukraińskiego naukowca, pedagoga, filozofa, psychologa, którego pisma w Związku Radzieckim były zakazane.

Biorąc pod uwagę tendencje rozwoju społeczności światowej, Vašenko skupia się na tym, że „[...] naród może przestrzegać i zachować swoje tradycje, ale nie zatrzymywać się na nich, iść do przodu, nie ograniczać się do wąskich granic własnej kultury tradycyjnej. Brać od innych narodów ich najlepsze osiągnięcia, organicznie przekształcając je zgodnie z interesami i psychologią swojego narodu”¹⁹.

¹⁸ Ê.-I. Lâska, *Rol' pedagoga u formuvanni tolerantnosti...*, dz. cyt., s. 133.

¹⁹ G. Vašenko, *Vihovnij ideal*, L'viv 2006, s. 146.

Rozumiejąc znaczenie dobrosąsiedzkich stosunków i kontaktów, zbudowanych w oparciu o wartości tolerancji, naukowiec podkreślał, że „[...] ludzie nigdy nie żyli w izolacji. Zawsze mieli jakąś formę stosunków politycznych i kulturowych z innymi narodami [...] Więzy między narodami stały się szczególnie silne i zróżnicowane w naszych czasach. W związku z tym, żaden naród, żadne państwo nie może teraz stawiać lub rozwiązywać poważnych problemów natury politycznej lub kulturalnej, lub edukacyjnej, nie biorąc pod uwagę aspiracji innych narodów”²⁰. Zgadając się z opinią naukowca, możemy zauważyć, że w warunkach intensywnych procesów globalizacji i integracji zachodzących w dzisiejszym świecie, nie tylko aktualizuje się problem kształtowania tolerancji, ale także problem tożsamości kulturowej młodego pokolenia.

W kontekście naszych badań przeanalizujemy istotę tożsamości, jej rodzajów w naukowych źródłach psychologicznych, socjologicznych, filozoficznych. Tak więc, w słownikowych pozycjach *t o ż s a m o ś ć* (z łać. ‘idem’ – ten sam, ‘identicus’ – jednakowy, tożsamy) definiuje się jako:

- tożsamość, identyczność, pełna zgodność czegoś z czymś; tożsamość świadomości samego siebie w różnym czasie w rzeczywistości nie jest tożsamością, lecz ciągłością lub rozwojem (w filozofii)²¹;
- rezultat procesu identyfikacji społecznej; utożsamianie siebie z grupą, przewidujące w procesie komunikacji zastępstwo Ja – My (w psychologii)²²;
- poczucie, świadomość jednostki swojej przynależności do danej społeczności, grupy osób (w socjologii)²³.

Problemy tożsamości opisywało już w swoich pracach wielu krajowych i zagranicznych badaczy (m.in. P. Berger, V. Bojko, G. Vašenko, K. Galuško, V. Kravec, I. Kon, T. Lukman, Dž.-G Mid, D. Miller, A. Nazyrov, È. Èrikson i in.). W szczególności *t o ż s a m o ś ć* określają oni jako:

- osobiste odczucie, organizujące motywy, umiejętności i działania w jeden system (A. Nazyrov)²⁴;
- proces organizowania doświadczeń życiowych w indywidualne Ja jako złożona forma osobista, która posiada strukturę warstwową (È. Èrikson)²⁵;
- element kluczowy rzeczywistości subiektywnej, który znajduje się w dialektycznym związku ze społeczeństwem i kształtuje się poprzez procesy społeczne (P. Berger, T. Lukman)²⁶.

Do *form* jej istnienia – na poziomie indywidualnego doświadczenia – Èrikson zalicza następujące elementy tożsamości:

²⁰ Tamże, s. 237.

²¹ E.F. Gubskij (red.), *Filosofskij ènciklopedičeskij slovar*, Moskwa 2006, s. 170.

²² O.M. Stepanov (red.), *Psihologična enciklopediâ*, Kiïv 2006, s. 363.

²³ B.V.G. Gorodânenko (układač), *Sociologična enciklopediâ*, Kiïv 2008, s. 147.

²⁴ A.S. Nazyrov, *Profesional'naâ identičnost' i pedagogičskaâ napravlennost' studentov pedvuzov*, Monografiâ, Steplitamak 2006, s. 4.

²⁵ B.V.G. Gorodânenko (układač), *Sociologična enciklopediâ...*, dz. cyt., s. 149.

²⁶ P. Berger, T. Lukman, *Social'noe konstruïrovanie real'nosti*, Moskwa 1995, s. 279.

- 1) poczucie tożsamości (poczucie osobistej tożsamości i ciągłości historycznej osoby),
- 2) świadome poczucie tożsamości osobistej opierającej się na dwóch jednoczesnych obserwacjach (jest to: postrzeganie siebie jako tożsamość i świadomość ciągłości istnienia w czasie i przestrzeni, z jednej strony, a postrzeganie tego, że inni uznają moją tożsamość i ciągłość – z drugiej);
- 3) doświadczenie tożsamości wraz z wiekiem i wraz z rozwojem jednostki intensyfikuje się (osoba czuje coraz większą ciągłość między wszystkim, tym, co przeżyła i tym, co ona przewiduje w przyszłości, między tym, kim chce być i tym jak postrzega oczekiwania innych w stosunku do siebie)²⁷.

Naukowcy wyróżniają także tożsamość: psychofizjologiczną, społeczną i osobistą (I. Kon); osobistą, edukacyjną i zawodową (A. Nazyrov); osobistą, kolektywno-grupową i społeczno-kulturową (E. Semuhina); tożsamość ego, zarówno pozytywna, jak i negatywna tożsamość (E. Erikson).

Zgodnie z podejściem kulturowym, fenomen tożsamości w kulturze określają wartości. Stanowią one energetyczny rdzeń kultury, na bazie którego tworzą się wartości poszczególnych ludzi, grupy, społeczności. W tym sensie, używa się pojęć „tożsamości kulturowej”, „tożsamości narodowej”, „tożsamości etnicznej”.

Tożsamość etniczna jest rozumiana jako „[...] poczucie przynależności do danej społeczności etnicznej, identyczności z jej przedstawicielami w wyniku wspólnej pamięci historycznej, pamięci o wspólnych przodkach i emocjonalnych więzi z ojczyzną, a także wspólnoty głównych składowych kultury społeczności, co zazwyczaj przejawia się w solidarności z członkami tej społeczności.

Zjawisko tożsamości etnicznej może występować zarówno w formie indywidualnej jak i zbiorowej, przejawiać się na różnych poziomach: można w tym samym czasie czuć się Ukraińcem (dominujący przedział etniczny, pochodzenie etniczne), Huculem (grupa etnograficzna), Słowianinem (wspólnota metanarodowa)²⁸. Ukraiński spis ludności w 2001 roku wykazał, że współczesne społeczeństwo ukraińskie jest reprezentowane przez takie grupy etnograficzne, jak: Bojkowie, Hucuły, Łemkowie, Litwini, Poliszczycy [полищуки], Rusini itp. Razem stanowią oni wewnętrzną zmienność kultury ukraińskiej, tworzą różnorodność przejawów bytu kulturowego²⁹.

K. Galuško zauważa, że „[...] w wyniku pojawienia się tożsamości narodowej jako masowego faktu społecznego kształtuje się naród. Tożsamość narodowa pełni funkcje zewnętrzne (terytorialne, gospodarcze, polityczne) i wewnętrzne (pogłębienie i intensyfikacja stosunków społecznych, samostanowienie

²⁷ E. Erikson, *Identyczność: 'únost' i krizis*, A.V. Tolstych (pewod s angl., red.), Moskwa 1996, s. 138.

²⁸ E.A. Bilen'kij (red.), *Sociologija: Slovnik terminib i ponat'*, Kiiv 2006, s. 117.

²⁹ O.G. Osaulenko (red.), *Nacional'nij sklad nacelenná Ukraïni ta jogo movni oznaki za danimi Vseukraïns'kogo perepisu naseleonná 2001 roku*, „Deržavnij komitet statistiki Ukraïni”, Kiiv 2003.

i orientacja jednostki)³⁰. Należy pamiętać, że tożsamość narodowa jest często utożsamiana z tożsamością kulturową. Naszym zdaniem, porównanie tożsamości kulturowej do tożsamości narodowej jest uproszczonym rozumieniem fenomenu tożsamości kulturowej.

Z kolei T. Potapčuk słusznie podkreśla, że „[...] w przeciwieństwie do kultury etnicznej, która jest przekazywana z pokolenia na pokolenie na poziomie naturalnych zdolności człowieka – jego pamięci, żywego języka, tworzyw organicznych, kultura narodowa ulega przyswojeniu przez każdą osobę poprzez edukację³¹. Zgadając się z opinią autora, możemy zauważyć, że system wartości, który określa rozumienie przez osobę utożsamiania się z grupą etniczną, narodem, przejawia się w jej filozofii, religii, charakterze, kulturze zachowywania się, kulturze, języka, kulturze, komunikacji, kulturze myśli a nawet w kulturze ubierania się czy kulturze żywienia się itd. Tak więc mówimy o tożsamości kulturowej osoby, która obejmuje refleksję i świadomość podstawy kulturowej działalności życiowej.

Istotę tożsamości narodowej i kulturowej rozpatrywali w swoich pracach naukowych V. Bakal'čuk, I. Beh, G. Vašenko, O. Višnevskij, K. Galuško, L. Gončarenko, I. Ogienko, T. Potapčuk, M. Stel'mahovič, B. Stuparik, D. Ševčuk i inni badacze zagadnienia tożsamości w społeczeństwie ukraińskim.

Przywołując wybrane opinie na ten temat widać na przykład, że dla L. Gončarenko, „[...] istotą tożsamości kulturowej jest to, że człowiek świadomie przyjmuje odpowiednie normy i wzorce zachowań, wartości, język, rozumie swoje „Ja” z perspektywy cech kulturowych charakterystycznych dla danego społeczeństwa, utożsamia się ze stereotypami kulturowymi tego społeczeństwa³².

Według D. Ševčuka, „[...] tożsamość kulturowa generalnie ukazuje się jako złożone zjawisko, ponieważ łączy wewnętrzne i zewnętrzne wymiary. Wymiar zewnętrzny, może być nazywany jako obiektywny aspekt tożsamości kulturowej – obejmuje przede wszystkim symboliczną przestrzeń kulturową, która jest przedstawiana jako całość. Ta holistycznie nakreślona sfera symboliczna daje możliwość orientacji w świecie. Wymiar wewnętrzny – subiektywny – zapewnia świadomą identyfikację osoby z miejscem, miejsce to traktowane jest jako znaczące, tym samym przyjmowane jako punkt orientacyjny³³.

W swoich rozważaniach G. Vašenko słusznie podkreśla, że „[...] właściwa droga rozwoju ludzi polega na tym, że nowe pokolenie, przyjmując dorobek

³⁰ B.V.G. Gorodânenko (układać), *Sociologična enciklopediâ...*, dz. cyt., s. 148.

³¹ T. Potapčuk, *Kul'turna identičnist' osobistosti postanovka problemi*, por. źródło: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/pspo/2010_27_1/pataphuk.pdf [dostęp: 3.05.2013].

³² L. Gončarenko, *Formuvannâ kul'turnoi identičnosti individa âk odne iz zavdan' polikul'turnoi osviti*, por. źródło: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/pedalm/texts/2008-1/018.pdf [dostęp: 3.05.2013].

³³ D. Ševčuk, *Kul'turna identičnist' ta globalizaciâ*, „Naukovi zapiski”, Seriâ „Kul'turologiâ”, 2010, nr 5, s. 6.

kulturowy poprzednich pokoleń i zachowując własne tradycje narodowe rozwija kulturę, wnosząc do niej nowe osiągnięcia”³⁴. W trosce o przyszłość kraju, twierdził, że „[...] to w pełni odnosi się do wychowania młodzieży. Wychowując ją w szacunku dla najlepszych tradycji narodowych, należy jednocześnie wziąć pod uwagę współczesne problemy. Odpowiadając na pytanie o celach wychowania współczesnej młodzieży ukraińskiej, powinniśmy nie tylko brać pod uwagę nasze tradycje, lecz również te zadania, które przedstawia nam terażniejszość i przyszłość”³⁵.

Kultura jest tym komponentem edukacji, który przybliży dzieci do wartości duchowych i odgrywa istotną rolę w kształtowaniu młodego pokolenia. Po raz pierwszy z wartościami kultury dziecko spotyka się w rodzinie, w której honoruje się takie wartości. Pochłania z mlekiem matki, przez modlitwę, kołysankę, zabawki, haftowane ręczniki nad obrazami, haftowane obrusy, haftowane koszule, opowieści ludowe itp. Następnie rolę w kształtowaniu tożsamości kulturowej młodego pokolenia przejmuje szkoła.

Na całe życie każdy z nas zapamiętuje obraz domu rodzinnego, białe kwiaty wiśni za oknem, zapach świeżo upieczonego chleba, miłe brzmienie pieśni naszych babć, zapierające dech w piersiach opowieści naszych dziadków, lekcje ulubionych nauczycieli, kluby amatorskie, bożonarodzeniowe wieczory, wieczory Szewczenki i wiele innych obrazów z przeszłości.

W kontekście naszych badań byliśmy zainteresowani dojrzałością tożsamości kulturowej w społeczeństwie ukraińskim. Według sondażu przeprowadzonego przez Centrum Razumkova, respondenci odpowiadając na pytanie: „Czy traktujesz Ukrainę jako ojczyznę?”, „tak”, odpowiedziało 92,7%, „nie” – 4,5% respondentów. Lecz na pytanie: „Która z następujących definicji narodu ukraińskiego jest najbardziej odpowiednia dla Ciebie?” ci sami respondenci odpowiedzieli, że naród ukraiński – to:

- 1) Wszyscy obywatele Ukrainy, bez względu na ich pochodzenie etniczne, język, w którym mówią, tradycje narodowe, które przestrzegają i według których wychowują swoje dzieci – 43,1% badanych;
- 2) Wszyscy obywatele Ukrainy, którzy mają ukraińskie pochodzenie etniczne (mają Ukraińców wśród swoich przodków) – 19,8% badanych;
- 3) Wszyscy Ukraińcy według ukraińskiego pochodzenia etnicznego (osoby, które mają wśród swoich przodków Ukraińców), bez względu na miejsce zamieszkania i obywatelstwo – 14,2% badanych;
- 4) Wszyscy obywatele Ukrainy (bez względu na pochodzenie etniczne), którzy rozmawiają w języku ukraińskim, przestrzegają ukraińskie tradycje narodowe, wychowują wg tych tradycji swoje dzieci – 15,1% respondentów;
- 5) Trudno odpowiedzieć – 7,8% respondentów³⁶.

³⁴ G. Vašenko, *Vihovnij ideal...*, dz. cyt., s. 236.

³⁵ Tamże, s. 236.

³⁶ *Doslidžennâ provedene sociologičnoû služboû Centru Razumkova*, por. źródło: www.uceps.org/img/stimg/table/812/social_id.pdf [dostęp: 3.05.2013].

Badania, które przeprowadziliśmy wśród studentów wykazały, że 94,6% respondentów uważa Ukrainę za swoją ojczyznę. Wskazuje to na wysoki poziom dojrzałości tożsamości wspólnotarodowej (kulturowej) w społeczeństwie ukraińskim. Należy również zauważyć, że 36,9% badanych studentów chciałoby pracować za granicą, tłumacząc swój wybór przyczynami natury finansowo-gospodarczej, brakiem możliwości posiadania pracy zgodnej ze specjalnością itp.

Nasze badania pokazują również ogromny wpływ instytucji społecznych na kształtowanie się tożsamości kulturowej młodego pokolenia. Widać to wyraźnie w kontekście padających odpowiedzi na pytanie: „Jak sądzisz, jakie czynniki wpłynęły na twoją tożsamość kulturową?” Studenci odpowiedzieli w następujący sposób³⁷:

- 1) wychowanie w rodzinie – 84,6% badanych;
- 2) edukacja w szkole – 81,3% badanych;
- 3) edukacja na uniwersytecie – 69,8% badanych;
- 4) cerkiew – 82,6% badanych;
- 5) wszystkie z powyższych czynników – 68,1% respondentów.

Z naszego punktu widzenia ważne jest, aby podkreślić, iż tożsamość kulturowa jednostki – jest zarówno przyjmowaniem przez człowieka charakterystycznych dla narodu lub społeczności tradycji, obyczajów, norm zachowania i etykiety, jak i również ich przestrzeganiem. W ślad za tym postępuje opanowana przez osobę działalność wynikająca z doświadczeń życiowych. W odniesieniu do badanego problemu istotną staje się opinia Vašenko, w świetle której „[...] rolę tradycji w rozwoju ludzkości można porównać do roli pamięci w rozwoju jednostki. Główna funkcja pamięci polega na przechowaniu zdobytego doświadczenia. Przecież ta funkcja jest konserwatywna. Ale, gdyby człowiek nie posiadał pamięci, gdyby nie przechowywał przeszłych wrażeń, wyobrażeń i myśli, nie tylko nie rozwijał by się, ale w ogóle nie mógłby istnieć, gdyż tylko dotychczasowe doświadczenie daje mu możliwość z sukcesem adaptować się do warunków życia i walczyć o swoje godne istnienie. Takie samo znaczenie mają tradycje w rozwoju ludzkości i narodów”³⁸.

Kontynuując tę myśl, naukowiec podkreśla że „[...] naród definiuje się zwykle jako integralność pokoleń przeszłych, obecnych i przyszłych. Rozwój jest możliwy tylko dlatego, że młodsze pokolenia otrzymywały od starszych określone osiągnięcia kulturowe. W związku z tym, młodsze pokolenia nie muszą zaczynać od początku ruchu kulturowego: zostaje im tylko kontynuować i doskonalić to, co stworzyli ich przodkowie”³⁹.

Tak więc, poziom rozwoju osobowości młodego człowieka określa kultura, a wśród jej komponentów szczególne miejsce zajmuje kultura myślenia. Zatem, w kontekście badania problemu kształtowania kultury myślenia jednostki, roz-

³⁷ Badania prowadzone w zachodnim regionie Ukrainy.

³⁸ G. Vašenko, *Vihovanij ideal...*, dz. cyt., s. 145.

³⁹ Tamże, s. 146.

patrzmy istotę tego fenomenu. Zagadnieniem tym w swoich pracach naukowych zajmowali się m.in.: E. Belâeva, T. Bugaeva, A. Kasymżanov, A. Kel'buganov, M. Koul, N. Maksûta, E. Marčenko, M. Meerovič, A. Mytnik, S. Skribner, L. Turiševa, O. Halabazur, L. Šragina, Eileen Jay, David Perkins, Shari Tishmani i inni.

W szczególności, analizując istotę pojęcia „kultury myślenia”, Kasymżanov i Kel'buganov podkreślają, że „[...] kultura i myślenie – są to pojęcia, posiadające każde z osobna wiele istotnych sensów, mających zasadnicze znaczenie dla samookreślenia człowieka. Kulturą, w odróżnieniu od natury jest to, co wyprodukowane, wykonane ręką ludzką, to na czym on pozostawił ślad swojej działalności. Myślenie kulturowe – oznacza przede wszystkim to, że ono się rozwinęło, korzysta z całego swojego potencjału”⁴⁰. Idąc dalej za tokiem rozumowania przywołanych autorów, można sądzić, iż – „[...] jeśli przez *kulturę osoby* rozumieć zdolność do ciągłego, świadomego wychowywania samego siebie, to *kultura myślenia* zajmuje szczególne miejsce wśród cech kulturalnego człowieka – możliwe, że jest «pierwotną warstwą», kulturą kultury. Pewnie dlatego, opanowanie jej jest szczególnie trudne, bowiem scala ona wszystkie początki osobowości kulturowej”⁴¹.

Kultura myślenia – tak jak kultura mowy, kultura komunikacji, kultura zachowania – określa poziom wykształcenia i wychowania jednostki. Istotną rolę w kształtowaniu kultury myślenia u dziecka odgrywa rodzina, która uczy je stawiać pierwsze kroki w rozwoju zdolności umysłowych, aktywności poznawczej i interakcji ze światem zewnętrznym.

Następnie kultura myślenia kształtuje się w procesie edukacji szkolnej i akademickiej. Kulturalno-edukacyjna sfera tych instytucji edukacyjnych wspomaga rozwój umiejętności myślenia, analizy, myślenia krytycznego, formułowania opinii, realizacji różnorodnych owoców myślenia, korzystania z różnorodnych form myślenia, budowania konstruktywnych relacji z innymi ludźmi, przemyślanych decyzji dotyczących istotnych dla siebie i otoczenia zadań życiowych. W procesie tworzenia kultury myślenia w młodego człowieka rozwijają się takie cechy osobiste, jak: elastyczność, operacyjność, kreatywność myślenia, zainteresowanie w poznawaniu nowości, zdolność do działalności twórczej i refleksji, dążenie do samodoskonalenia i samorealizacji itp.

Analiza literatury przedmiotu oraz wyniki naszych badań (badania kultury profesjonalnego myślenia przyszłych nauczycieli) dały nam możliwość zidentyfikowania i uzasadnienia szeregu warunków pedagogicznych, niezbędnych dla kształtowania u młodego pokolenia tożsamości kulturowej, tolerancji i kultury myślenia osoby. Do takich warunków pedagogicznych zaliczamy:

- klarowne określenie celów kształcenia i wychowania,
- stworzenie w rodzinie harmonijnej atmosfery dla rozwoju dziecka,

⁴⁰ A.H. Kasymżanov, A.Ž. Kel'buganov, *O kul'ture myšleniâ*, Moskva 1981, s. 3–4.

⁴¹ Tamże, s. 4–5.

- modelowanie środowiska kulturowo-edukacyjnego w szkole dla rozwoju i kształtowania się osobowości ucznia,
- modelowanie środowiska kulturowo-edukacyjnego na uczelniach akademickich dla rozwoju i kształtowania się osobowości młodej osoby,
- psychologiczno-pedagogiczna diagnoza poziomów kształtowania się tożsamości kulturowej, tolerancji i kultury myślenia osoby.

Należy pamiętać, że potencjał olbrzymich możliwości służących opanowaniu przez studentów ogólnych teoretycznych i praktycznych zasad tego obszaru wiedzy pedagogicznej, kształtowania u nich tożsamości kulturowej, tolerancyjności i kultury myślenia osoby, tworzy się podczas przyswajania wiedzy na temat różnorodnych aspektów omawianych zagadnień na zajęciach z takich dyscyplin pedagogicznych, jak:

- 1) „Pedagogika” (poznawanie teorii osobowości, systemów edukacyjnych państw obcych i Ukrainy, edukacji inkluzyjnej, dydaktyki, teorii wychowania itp.)⁴²;
- 2) „Podstawy umiejętności pedagogicznych” (studium z istoty i struktury działań edukacyjnych, kultury pedagogicznej, kultury profesjonalnego myślenia, umiejętności zawodowych, komunikacji pedagogicznej, taktu etyki zawodowej, konfliktów wychowawczych itp.)⁴³.

Wnioski

Podsumowując, możemy zauważyć, że kształtowanie się u młodego pokolenia tożsamości kulturowej stwarza warunki do zrozumienia własnego „Ja”, pozwala zachować oraz pomnażać dziedzictwo kulturowe tworzone przez poprzednie pokolenia od wieków. Kształtowanie wartości tolerancji i kultury myślenia stwarza warunki dla młodej osoby do zrozumienia różnorodności kulturowej współczesnego świata, wartości innych kultur, co jest istotne w kontekście procesów globalizacji i integracji.

Należy jednak zaznaczyć, iż poruszone w opracowaniu pytania o rolę rodziny i szkoły w kształtowaniu u młodego pokolenia tożsamości kulturowej, tolerancji i kultury myślenia osoby nie wyczerpuje wszystkich aspektów tej ważnej kwestii.

Bibliografia

- Berger P., Lukman T., *Social'noe konstruirovanie real'nosti*, Moskva 1995.
Bilen'kij È.A. (red.), *Sociologija: Slovník terminib i ponát'*, Kiiv 2006.
Bilous T.M., *Vihovannâ tolerantnosti v studentiv viših pedagogičnih navčal'nih zakladiv u procesi vivčennâ inozemnoi movi*, Avtoref. dis. na zdobuttâ nauk. stupenâ kand. ped. nauk, Kiiv 2004.

⁴² L. Koval'čuk, *Praktikum z pedagogiki: Navčal'nij posobnik*, L'viv 2005.

⁴³ Taž, *Osnovi pedagogičnoi majsternosti: Navčal'nij posobnik*, L'viv 2007.

- Doslidžennâ provedene sociologičnoû služboû Centru Razumkova*, por. zdroj: www.uceps.org/img/st_img/table/812/social_id.pdf [dostep: 3.05.2013].
- Èrikson È., *Identičnosť: ûnost' i krizis*, A.V. Tolstyh (perevod c angl., red.), Moskva 1996.
- Gončarenko L., *Formuvannâ kul'turnoi identičnosti individa âk odne iz zavdan' polikul'turnoi osviti*, por. zdroj: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/pedalm/texts/2008-1/018.pdf [dostep: 3.05.2013].
- Gorodânenko V.G. (ukladač) *Sociologična enciklopediâ*, Kiïv 2008.
- Gubskij E.F. (red.), *Filosofskij ènciklopedičeskij slovar'*, Moskva 2006.
- Kasymžanov A.H., Kel'buganov A.Ž., *O kul'ture myšleniâ*, Moskva 1981.
- Koval'čuk L., *Osnovi pedagogičnoi majsternosti: Navčal'nij posobnik*, L'viv 2007
- Koval'čuk L., *Praktikum z pedagogiki: Navčal'nij posobnik*, L'viv 2005
- Kremen' V.G. (red.), *Enciklopediâ osviti*, Kiïv 2008.
- Kremen' V.G., *Filosofiâ lûdinocentrizmu v strategiâh osvith'ogo prostoru*, Kiïv 2009.
- Lâska È.-I., *Rol' pedagoga u formuvanni tolerantnosti v učitivskoï ta studentskoï molodi*, Visnik L'viv's'kogo Universitetu. Seriâ Pedagogična" 2005, nr 19.
- Nacional'na strategiâ rozvitku osviti v Ukraïni na 2010–2021 roki*, „Viša škola" 2013, nr 2.
- Nazyrov A.S., *Profesional'naâ identičnosť i pedagogičskaâ napravlennosť studentov pedvuzov*, Monografiâ, Steplitamak 2006.
- Osaulenko O.G. (red.), *Nacional'nij sklad naceleonnâ Ukraïni ta jogo movni oznaki za danimi Vseukraïns'kogo perepisu naseleonnâ 2001 roku*, „Deržavnij komitet statistiki Ukraïni", Kiïv 2003.
- Potapčuk T., *Kul'turna identičnist' osobistosti postanovka problemi*, por. zdroj: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/pspo/2010_27_1/pataphuk.pdf [dostep: 3.05.2013].
- Rapacevič E.S. (red.), *Pedagogika: Bol'shaâ sovremennaâ ènciklopediâ*, Minsk 2005.
- Ševčuk D., *Kul'turna identičnist' ta globalizaciâ*, „Naukovî zapiski", Seriâ „Kul'turologiâ" 2010, nr 5.
- Stepanov O.M. (red.), *Psihologična enciklopediâ*, Kiïv 2006.
- Švejcer A., *Blagogovenie pered žizn'û*, A.A. Gucejnov (perevod s nem., red.), Moskva 1992.
- Vašenko G., *Vihovnij ideal*, L'viv 2006.